

מחוויותיו של מתפלל

ציון עוקשי

פרק א: חווית התפילה כמפגש תרבותי וחברתי

אינה דומה תפילה בבית-כנסת נוסח תימן לתפילה בבית-כנסת נוסח ספרד ושתייהן שונות מתפילה בנוסח אחד. כל מקום ומנהגיו ומנגינותיו. בדורות עברו התפלל אדם רוב ימיו באותו בית-כנסת וממילא באותו נוסח. דורנו חי בעולם נייד, יותר מזדמן לו לאדם להחליף מקומות ולהתפלל בנוסחים שונים ומגוונים, בין ברצונו בין שלא ברצונו. החוויות המתוארות להלן מקורן בתנועה זו, בניידות זו. ראשיתן בנוף הילדות של בית אבא — נוסח תימן, המשכן בנופי הישיבות התיכוניות וסופן בתחנות אחרות של נוסח ספרד או נוסח אחד ושאר נוסחים. ההצצה הראשונה החוצה מבעד לפרגוד המוגן של בית אבא היה המפגש עם עולמה של הישיבה התיכונית. זה היה עולם שונה בתכלית.

לשם השוואה:

בבית אבא — כבר מגיל 4 התעטפתי בטלית גדול; בישיבה — מתעטפים רק נשואים.
בבית אבא — בגיל 7 כבר עליתי לקרוא בתורה כעולה בוגר; בישיבה — 'בעל קורא' קורא במקום העולים.

בבית אבא — בגיל 11 כבר הינחתי תפילין. טקס 'בר מצוה' בגיל 13 כבר לא היה בו חידוש, ועל כן לא נערך לי מעולם טקס כזה. גם לא הרגשתי מעולם בחסרונו; בישיבה — טקס 'בר מצוה' הוא חוויה תרבותית ראשונית, שחברים דיברו עליה וחיו אותה.

לישיבה הגעתי בחודש אלול ונשארתי גם כימים הנוראים. להלן תיעוד, מעט מזער, תחילה מחוויות הימים הראשונים, ומשהו מהרשמים של השנים שלאחר מכן.

1. חודש אלול

חודש אלול הוא חודש אמירת סליחות. גם בבית אבא אמרו סליחות אבל שם לא הכרתי את המונח 'אמירת הסליחות'. קראנו לכך — 'לקום לאשמורות'.
גם כשאמרנו בישיבה אותן מילים לא התכוונו לאותו דבר. כולנו התפללנו 'נוסח

ספרד', אבל אלו היו סידורים שונים בתכלית. חוץ מגרעין התפילה, השאר היה שונה: אני — 'נוסח תימן-ספרד', האחרים — 'נוסח ספרד-אשכנז'. לקח לי זמן רב לתפוס שנוסח 'ספרד' שדיברו עליו אינו אלא נוסח 'אשכנז' בגיוון חסידי זה או אחר.

גם זמני התפילה היו שונים: אני קמתי ל'אשמורות' לפני שחרית מוקדם בבוקר, האחרים אמרו בערב.

אני אומר כל חודש אלול, האחרים רק בשבוע האחרון.

המפגש הראשון שלי עם עולם הישיבה בחודש אלול העלה את השאלה: האם אפשרי דו-שיח — הרי הלשון שונה, ארגון הזמן שונה, האם יישמר שיווי המשקל?

2. ראש השנה

הפיוטים והמנגינות, זו הייתה חוויה מהממת, לא מצאתי ידי ורגלי, לא ידעתי איזה פיוט שרים ומתי. גם כשזיהיתי את הפיוט לא הבנתי חלק גדול מהמילים: יראתי בפצוטי שיח להשחיל, סוימה אות היות לשושנה, פולצו פרחיה בזה יום ציגתם פני כס איום.

לא הכרתי אף מנגינה: מלך עליון, וכול מאמינים, ויאתיו כול לעבדך ועוד. עוד אני מנסה לנווט את דרכי במבוכ הפיוטים והמנגינות והנה בא לו 'עלינו לשבח', החזן (סליחה, הש"ץ) אומר 'ואנחנו כורעים ומשתחוים' וכל אולם הישיבה הענק כורע בבת אחת על ברכיו וראשו נושק לאדמה, ואני יחיד עומד לו זקוף. מחזה שמעודי לא חזיתי. למרבה המזל, אף ר"מ ואף תלמיד לא הרגיש במבוכה ההולכת וגוברת שלי, וכי איך ינחשו, אפילו לא הביטו לעברי.

3. יום כיפור

במה עוד אפשר להיות מופתע?

ובכל זאת.

בעוד אני מגשש דרכי בחזרת הש"ץ לאמירת הווידוי, כופף ראש ומחכה לנעימה של בכי, לתחינה לוחשת, והנה בבת אחת פורץ לו מגרונות כל המתפללים מקצב של מארש:

אֶשְׁמְנוּ, בִּגְדֵנוּ, גִּזְלֵנוּ,

אֶהְיֶי, יֵאֱהָיִי, יֵאֱהָיִי

מה קרה פה? לשמחה מה זו עושה? מה הקצב הזה?

עד היום, עשרות שנים אחר כך, עדיין אני חש אי-נוחות למשמע הקצב השמח שבו שרים את הווידוי, בניגוד גמור לטון הכנוע, המתחנן, הדומע בבית הכנסת של ילדות.

4 מזל טוב

ההלם הראשון התחלף לו עד מהרה בהתאקלמות הולכת וגדלה.

העין נפקחה ללמוד ולקלוט.

מתחיל ללמוד 'טעמי מקרא' אשכנזיים, להכיר את נוסח התפילה, לשיר את המנגינות. הסידור שלי הלך והתנמר בהערות: היכן לשיר, היכן להפסיק, מה בא אחרי מה.

ויום חול אחד — אני מוזמן לגשת לעמוד התפילה לתפילת שחרית — טבילת אש ראשונה. לאחר התפילה הכול ניגשים אליי, לוחצים יד 'מזל טוב', 'מזל טוב', איוז שמחה יש לך בבית?

— אני תמה על השאלה, וכי למה צריכה להיות שמחה בבית?

— מה פירוש למה? הרי שילבת בתפילה מנגינות של שבת!

כן, ואני כל כך התאמצתי לסלסל בקולי!

5. שיעור לשון

איך שיעור לשון מתקשר לתפילה?

בשל אותו מורה שחשב לו ל'מעלה' לשנן את כללי הלשון והניקוד מסידור התפילה, כגון: העתק את כל התארים של 'אמת ויציב' ונקד את כל ווי החיבור.

העתק את כל ההאיי"ן של 'האדרת והאמונה' ונקדן.

מצא בסידור התפילה עשר דוגמאות של 'פתח גנוב'.

העתק את 'אנעים ומירות' ונקד.

למי שנוסחו נוסח תימן, ניקוד הרי הוא גירסא דינקותא, אך לתלמידים אחרים הניקוד לא היה מלאכה קלה. ואני הייתי עד לתופעה של התפתחות 'איבה סמויה' אצל תלמידים לקטעי תפילה בשל היותם חומר לשיעורי בית.

הקודש הפך לחול, וכדיחות זרמו מכל עבר.

לימים כאשר אני עצמי שימשתי מורה, ידעתי — אסור להפוך את הסידור ואת התנ"ך לקובץ תרגילי שיעורי בית ועבודות מזדמנות.

6. כזית מצה

בימים נוראים נהגנו להישאר בישיבה התיכונית, אבל לסוכות ולפסח נסענו הביתה.

המשכתי להסב כליל הסדר בבית אבא, וקיימתי שם אכילת כזית מצה.

לא הייתה בעיה עד שהזדמן לנו ללמוד הלכות פסח.

השיעור דן בשיעורו של 'כזית' במסגרת זמן 'כדי אכילת פרס', והרב הדגיש חזור והדגש את הצורך להקפיד על הכמויות ועל הזמן.

שנים לא קלטתי למה התכוון הרב. שהרי אצלי מעולם לא התעוררה בעיה כליל הסדר באשר לאכילת 'כזית'.

עד שהתארחתי שנים מאוחר יותר אצל חבר כליל הסדר וראיתי איך מתאמצים שם לרחוס כמויות של מצה לפה וללעוס במהירות.

התחורר לי שיש שיטות שה'כזית' התעצם לממדים שכמעט בלתי אפשרי לעמוד בזמן הדרוש.

בבת אחת קלטתי רטרואקטיבית, למה התכוון הרב בישיבה באותו שיעור לפני שנים.

ואני לתומי חשבתי ש'כזית' הוא פשוט 'כזית'.

7. אתרוג כביצה

אירוח אצל חברים העלה כל פעם מחדש תגלית. הפעם בחג הסוכות. 'ההידור' באתרוג ולולב בסוכות היה בבית אבא חווית ילדות מרתקת:

למי יהיה הלולב הארוך ביותר.

למי יהיה האתרוג העצום ביותר.

בבית כנסת תימני היו לולבים, שאורכם נסק לשני מטרים, ואתרוגים שנפחם הגיע לנפח שני אבטיחים ממוצעים.

לנענע לולב ואתרוג כאלה הייתה משימה שצריך לעמוד בה בכבוד.

הרעש של כדי הלולב היה מרשים.

והנה חג סוכות בבית-כנסת אחיד.

תהומה. אתרוגים בנפח ממוצע של ביצה עד תפוז.

לולבים בגודל ממוצע של 80-100 ס"מ.

כל 'ההידור' קיבל משמעות אחרת לגמרי.

היה זה בעיני מעין 'תענוע ראייה'

ככל ש'הכזית' מצה הלך ותפח כן הלכו והצטמקו האתרוג והלולב.

1. איחוד ההפכים

הרעיון על הקשר המגוון בין ההפכים מגולגל בניסוחים שונים — עממיים ומלומדים: ההפכים נמשכים זה לזה.

שורש ההפכים ממקור אחד הוא.

ישר והפוך בכפיפה אחת ידורו.

הרעיון מובע במטבעות לשון המשקפים בדרך זו או אחרת צדדים בתופעה:

לשון סגי נהור.

ניתוח דיאלקטי.

איפכא מסתברא.

אוקסימורון.

והנה התפילה מביעה אותו רעיון של 'דבר והיפוכו' במילה אחת, במילה שהיא מילת המפתח: 'תפילה'.

השורש 'פלל' הרי הוא מצד אחד 'פלילים' — עמידה לדין.

ובה בעת 'תפילה' — בקשה ותחינה לחסד ולרחמים — לפני משורת הדין.

דהיינו, ה'תפילה' היא בו בזמן גם ביטוי למידת הדין וגם למידת הרחמים.

2. מסורת או חידוש

שני כיוונים נמצאים במתח בתפילה:

הנוסח היציב והנוסח הגמיש.

תפילת הפרט וצרכיו מול תפילת הכלל.

תפילת הקבע ותפילת הרשות.

וכמו להפגין את האחיזה בשני הקצוות משכו את תשומת לבי שני צירופים המגלמים בתוכם את הישן ואת החדש, בלי לוותר על אף אחד.

הצירוף הראשון: שם תפילת העמידה — 'שמונה עשרה', שם השומר על המצב הישן של 18 ברכות, אך בתפילה עצמה כבר יש 19 ברכות.

הצירוף השני: השם לברכה האחרונה — ברכה 'מעין שלוש' — מעין ברכת המזון שיש בה שלוש ברכות, אך זהו שם המשקף שלב מוקדם יותר. בברכת המזון ניתקנה כבר ברכה רביעית.

הלשון נשארה שמרנית ומשקפת את הישן, אך מבעד לשוליה מציץ לו החידוש.

3. חופש הבחירה

הרעיון של 'הבחירה החופשית' הוא מרעיונות היסוד של היהדות.

אין שום הצדקה ל'שכר ועונש' בלא שתהיה אפשרות לבחירה.

היכן טמון הרעיון בתפילה?

פרק ב: חווית התפילה כגילוי עיוני ורעיוני

התפילה — פנים מרובים לה.

החוויה התרבותית-חברתית, חוויות הרגש שבפרק א' — אלה הן רק צד אחד. אני מאמין שהתפילה היא האדם, כיוון שכך, חווית הרגש בתפילה לא תהיה מאוזנת אם לא תהיה מלווה גם בפן רעיוני, צד של עיון. וכמו שיש באדם רבדים שונים של רגש, יש בו גם רבדים שונים של עיון והכרה.

כפי שהרגשות אין פורצים להם ערוצים אלא ממקום שהלב חפץ,

כך גם הכרת העיון ונוסח הרעיון אין פורצים להם אפיקים אלא ממקום שהמוח מכיר.

הפרק שלהלן מוקדש למבזקי עיון רעיוניים בתפילה.

אין הכוונה ל'עיון תפילה' במובן מן המובנים המקובלים אלא לזווית מיוחדת, אישית ופרטית. "חוויה" העולה נוכח הפגישה המתמדת האינטנסיבית עם מילות התפילה. מקצוע הלשון שבו אני עוסק חידד אצלי את הרגישות לרב-משמעות של המילה, ליחסיה עם חברותיה ושכנותיה. מילה מילה ותחומיה, כל אחת נלחמת על חייה. מילה מילה והעולם הגלוי והנרמז שבתוכה, יש שמילה חושפת לפניך רעיון שלם, היכול להיות מובע במאמר ואפילו בספר שלם.

בתוך תפילת העמידה מובע הרעיון בצורה מרתקת: כל מטבעות הברכות ניסוחם 'אקטיבי' – הקב"ה 'מגן אברהם', 'מחיה מתים', 'גואל ישראל', 'מברך השנים', 'מקבץ נדחי ישראל', וכך הלאה. חוץ משתיים, המנוסחות בלשון 'מודאלית' של 'רצון ואיוור'. הברכה החמישית, ברכת התשובה. המטבע של החתימה הוא: 'הרוצה בתשובה' ולא 'המשיב בתשובה'. דהיינו, ה' רוצה בתשובה, אבל האדם יחליט אם ישוב. הברכה האחת-עשרה, ברכת השבת המשפט. המטבע של החתימה הוא: 'מלך אוהב צדקה ומשפט', ולא 'המלמד משפט צדק'. דהיינו, ה' אוהב משפט, אך אינו מכתוב אותו. וזו הרי על רגל אחת תמצית רעיון 'הבחירה החופשית'.

4. מעמדו של האדם לפני בוראו

מטבע הברכה הרווח הוא 'ברוך אתה ה'. מה פירוש? כאשר הקב"ה מברך את האדם – מוכן עניין הברכה. אך מה פירוש שאדם מברך את ה'? מה כוחו של ילוד אישה 'לברך' את הקב"ה? הרבה הסברים בעניין, מבין כל ההסברים הסימנטיים והתיאולוגיים שבה את ליבי הסבר צורני פשוט. 'ברוך' הוא בינוני פעול על דרך 'שמור' ו'אכול', כלומר: אנחנו כורעים לפניך ברך, ועל כן אתה ה' 'ברוך' – מי שכורעים לפניו ברך. כך פשוט, במילה אחת חוזר אדם ומשנן לעצמו, על כל אכילה ושתייה, על כל ברכה וברכה, מה מעמדו לפני הקב"ה.

5. פסי הרעדה ופסי האטה

בעשרת ימי תשובה מוסיפים ארבעה קטעים בין ברכות העמידה: זכרנו לחיים, מי כמוך, וכתוב לחיים, בספר חיים. ומשנים שני מטבעות ברכה: המלך הקדוש, המלך המשפט. עד שמספיקים לשנן אותם כבר חלפו להם עשרת הימים. מה תפקידם? בקשה, תזכורת? אל העניין הגעתי מכיוון שונה, כיוון הלשון. בחידושי מילים יש פעמים רבות כפילויות. מוסד או עיתונאי מחדש שם, ובא אחר הנזק לשם ואינו ער לחידוש הראשון, או שאינו מוצא חן בעיניו וגם הוא מחדש שם, והנה מסתובבים להם שני שמות לאותו עניין. כך הוא למשל בשמם של אותם 'פסים' על הכביש המכוונים להאט את נסיעתם של נהגים, בייחוד בסביבה שמצויים בה הולכי רגל רבים. מה השם?

'פסי האטה' או 'פסי הרעדה'? ולמאי נפקא מינה? נפקא מינה לעניין המטרה, האם הדגש הוא על העונש, 'להעניש' את הנהג הממהר 'ולהרעיד' את רכבו. או שמא הדגש על 'אזהרה ואיתות' לסמן לנהג להאט את הרכב. אלו נקודות מוצא שונות.

כך הוא בתפילת העמידה בעשרת ימי תשובה. אפשר לתפוס את התוספות והשינויים שבעמידה משתי נקודות מבט: האחת, להאט. אנחנו כל השנה שועטים בתפילה, והפסקות אלו מטרותן לבלום אותנו. או שמא, מטרותן 'להרעיד' את הלבבות ולהכינם לקראת הימים הנוראים. במילים אחרות, האם אלה 'פסי האטה' לרוחב התפילה, או 'פסי הרעדה'. ואולי שניהם כאחד.

6. ענגו אבינו ענגו

שאלה מהותית נשאלת תדיר באשר לתפילה: אדם שמתפלל, האם הקב"ה יענה תמיד לתפילתו או אפשר שתפילתו תשוב ריקם? תשובה חדה ותריפה לכך מצאתי בדבריו של מר וקסמן אביו של נחשון וקסמן הי"ד. מדינה שלמה עצרה נשימתה, הדליקה נרות שבת והלכה לכותל. וכשאירע הרצח באה בעקבותיו השאלה: למה? הרי התפללנו! מדוע לא נענה הקב"ה לתפילתם של רבים? השאלה הופנתה גם לאביו של נחשון. ומר וקסמן, שהוא איש מאמין, השיב לכל השואלים תשובה פשוטה, אבל גאונית בעומק פשטותה. אמנם כן, הקב"ה נענה, תמיד הוא נענה – גם לנו הוא נענה, אך הוא נענה בשלילה.

סיום אך לא סיכום

הנה כי כן, דלינו ממאגר הזכרונות פה ושם חוויות אישיות של מתפלל, חוויות של רגש ו"חוויות" של עיון. אין כיום הפרדה חדה בין התקופות ובין הנופים השונים, כולם חוברו והיו ליצירה חדשה. כל החוויות דוחקות ועולות כאחד, בלי הבחנה, ומתנגנות זו בצד זו: הפיוט 'הנני העני ממעש' של ראש הישיבה משתלב עם הפיוט שלפני כתר מלכות 'בתפילתי יסכן גברי' של אבא. הקול המחלחל ועולה של הרב משתרג לו בתוך הקול השקט והרועד של אבא בלא להפריד.

ליטוף ידו של אבא תמ"כ המעיר לקום לשחרית מתאחד עם שירתו המלטפת של הרב משה צבי נריה זצ"ל מדי בוקר: 'ישראל עם קדושים קומו לעבודת הבורא'.
הקצב של 'אל נורא עלילה' בבית הכנסת הספרדי אינו נדחק מפני הקצב של 'וכל מאמינים שהוא' של בית הכנסת האחד, ונדמה לעיתים שכבר אינם יכולים זה מבלעדי זה.
דו־שיח בין לשון ומנגינה, עיון ורגש. רבדים של רשמים – לא, לא בטשטוש אלא בפסיפס ססגוני מרהיב בונים להם יחד את שיווי המשקל החדש, גוונים דקים של אישיות האדם.
כי אחרי ככלות הכול, האדם אינו אלא אדם מתפלל.